

Jubilea

DUŠAN JEŘÁBEK

NAD ODKAZEM ARNA NOVÁKA

2. března 1980 uplynulo sto let od narození Arna Nováka, rektora brněnské univerzity v letech 1938 a 1939, jednoho z čelných představitelů naší tehdejší literární historie a kritiky. Když zemřel koncem listopadu 1939, zanechal po sobě rozlehlé a různorodé dílo, s nímž není snadné se vyrovnat a jehož význam není snadné zvážit a zhodnotit. Je to však nezbytné, neboť nemalá část tohoto díla stále žije v našem kulturním povědomí a spoluvytváří představu o naší kulturní minulosti. To se týká především Novákových *Přehledných dějin literatury české* i některých jeho monografických studií o nové české literatuře.

Novákovo dílo bylo úzce spjato z jeho lidským osudem, připomeňme proto aspoň několik biografických údajů. Arne Novák se narodil r. 1880 v Litomyšli jako syn středoškolského profesora dr. Josefa Nováka a spisovatelky Terézy Novákové. Ta především ovlivnila duševní vývoj svého syna; otevřela před ním básnický svět německého klasicismu a uváděla jej současně do četby české literatury, zvláště poezie. R. 1895 přišel Novák s rodiči do Prahy; po absolvování Akademického gymnázia vstoupil na tamní univerzitu a studoval germanistiku, bohemistiku a slavistiku. Jeho učitelé byli vynikající představitelé naší pozitivistické vědy Jan Gebauer, Jaroslav Vlček, Jan Jakubec, Jan Máchal a Arnošt Kraus. R. 1901 odešel Novák na univerzitu do Berlína, kde se stal posluchačem literárních vědců Ericha Schmidta, R. M. Meyera a Maxe Herrmanna. Zapůsobil na něj především první z nich, a to svou schopností analýzy tvůrčího charakteru básníka a smyslem pro spojení pozitivistické věcnosti s hloubkou psychologického poznání umělecké osobnosti.

Berlínská studia jistě přispěla k tomu, že Novák ve svých vědeckých počátcích věnoval ústřední pozornost literatuře německé; pro ni se také r. 1906 habilitoval na pražské filozofické fakultě spisem *Menzel, Boerne, Heine a počátkové kritiky mladoněmecké*. Ale i v této době, kdy si získával odbornou kvalifikaci germanistickou, zůstával stále vnitřně spjat se slovesnou kulturou domácí. I svoje germanistická témata volil se zřetelem na jejich aktuálnost pro dějiny literatury české. O tom svědčí (kromě jeho habilitační práce) i jeho doktorský spis *Klopstockův vliv na poezii českého obrození*.

V těchto pracích Novák zužitkoval znalosti a metodické zkušenosti, jichž nabyl v pražské i berlínské škole. Vedle toho však těžil i ze svého studia literární vědy a kritiky francouzské. Vlivy sociologické metody Tainovy i působení estopsychologie Hennequinovy byly ve vývoji mladého Nováka nepochybně zvláště důležité; postupně však je překonával Novákův obdiv k mistru básnické podobizny Sainte-Beuvovi. Ale nejpodnětnějšího učitele našel Novák asi přece jen doma, i když mimo okruh svých učitelů univerzitních: byl to F. X. Šalda. Třebaže Novák nepatřil nikdy k jeho přímým žákům — a ve svém pozdějším vývoji se stal spíše jeho antipodem —, přece právě Šaldovi vděčil za důležité myšlenkové podněty v době svého tvůrčího a názorového zrání. Obdivný vztah k Šaldovi se odrážel i v prvním větším díle, kterým Novák předstoupil r. 1907 před veřejnost. Byla to německy psaná práce *Die českische Literatur der Gegenwart*, přehled vývoje české literatury od májovců po současnost; tato studie tvořila součást Jakubcových *Geschichte der českischen Literatur*. Protože si vzal za úkol vylíčit obraz nedávno minulého a současného stavu českého písemnictví pro potřeby německého publika, snažil se Novák o to, aby pohlédl na českou literaturu z hlediska nadnárodního, evropského. Vysoce ocenil mladou básnickou generaci devadesátých let — jmenovitě symbolisty — a s úctou vyzvedl kritické dílo Šaldovo. V české veřejnosti i u části české kritiky vzbudil však rozhořčení Novákův skeptický soud o díle A. Jiráska. Novák byl obviňován z nedostatku úcty k domácí tradici a k národní kultuře. — Novákova mladistvá práce vskutku opravňovala k řadě výtek. Česká literatura zde byla nejednou hodnocena podle axiomat přenesených poněkud mechanicky z prostředí německého do českého a autorova snaha o nezaujatost pohledu mohla být právem vykládána jako nedostatek smyslu pro dobové i společenské okolnosti, které zákonitě působily na podobu naší literatury.

V těchto letech se Novák definitivně rozhodl, že jeho ústřední badatelskou oblastí se stane literatura česká. R. 1910 vydal (spolu s J. V. Novákem) první verzi svých *Stručných dějin literatury české*, v níž způsobem podstatně prohloubenějším, než tomu bylo v jeho prvním dílčím pokusu německém, se zamýšlí nad problematikou naší literární minulosti i přítomnosti. — V té době také Novák rozšířil svoji habilitaci na pražské univerzitě i na literaturu českou, a to spisem o *J. Nerudovi* (1910). Tato práce dokazuje, že Novák se v této době intenzivně zabýval základními otázkami naší národní kultury, zvláště úlohou tradice v dějinách národa. O tomto problému uvažoval také ve stati *Sestup do podsvětí*, uveřejněné v Přehledu 1915. Tato stať má výrazné programový ráz. Novák, sám příslušník generace devadesátých let, shledává právě v této generaci symptomy krize současné poezie a literatury vůbec; kladnou výjimkou jsou mu jen Březina a Šalda. Neúcta k domácí tradici vede podle Nováka ke ztrátě osobitosti literatury a k epigonství; soudobá poezie by se měla vrátit k odkazu generace Nerudovy a Vrchlického. Za základní hodnotu české literatury pokládal ovšem Novák vedle toho dílo K. H. Máchy, jak o tom mj. svědčí jeho pronikavý rozbor *Pouti krkonošské* v Listech filologických 1911.

Léta první světové války posílila Novákovo přesvědčení o nutnosti návratu české literatury k jejím národním funkcím a tradičním hodnotám. Dokládá to i hlavní Novákovo dílo válečných let, dvousvazková *monografie*

o *Svatopluku Čechovi* (jejíž plánovaný třetí svazek už Novák nenapsal). Všiml si především Čechova myšlenkového vývoje a jeho pojetí českých dějin, blízkého koncepci Palackého.

Pro poznání Novákova vztahu k minulostním hodnotám slovesné kultury i k nejdůležitějším metodám a směrům evropské literární kritiky má podstatný význam jeho dvojdílný spis z r. 1916 *Kritika literární*. Vznikal v době Novákova postupného odvratu od pozitivismu a příklonu k modernějším metodám poznávání literárního procesu a literárního díla. S porozuměním se zde Novák staví zejména k teoretickým principům Ferdinandu Brunetièra, autora teorie žánrů; ještě zřetelnější je zde však vliv psychologické literárněvědné metody W. Diltheye, v níž — vedle metody Brunetièrovy — sledoval Novák záměrnou reakci na sociologickou kritiku H. Taina. — Studium Brunetièra a Diltheye vedlo Nováka nejen k prohloubení pohledu na povahu tvůrčího procesu, ale i k hlubšímu názoru na funkci a povahu literární tradice. Novák zaměřuje pozornost na funkci jednotlivých osobností, tvořících naše literární dějiny a naši literární tradici; pod tímto zorným úhlem se mu literární minulost kvalitativně víc a víc diferencuje.

Pocit aktuálnosti tradicionalistického přístupu k literárním hodnotám se u Nováka zřetelně stupňoval v letech první světové války a v době těsně poválečné. Česká literatura byla podle Nováka od dob Jungmannových podněcována ve svém rozvoji a růstu trvalým vědomím souvislosti s minulostí národní kultury. Jako podstatnou vlastnost plodného tradicionalismu zdůrazňoval Novák jeho schopnost rozlišování a kritické kvalifikace hodnot. Odmítal „hromadný kult“ tradice, a vyzvedal naopak nutnost volby a výběru, má-li tradice znamenat nikoli znásilňování, ale sebeznásobení tvůrčího ducha. Toto svoje hledisko uplatnil Novák v řadě studií, především o autorech 19. století, jako jsou *Němcová, Havlíček, Neruda* aj.; ojediněle zaměřoval pozornost i na vynikající představitele starší české literatury (*Husa, Blahoslava, Komenského*). Podstatnou část těchto prací uložil do svazků *Mužové a osudy* (1914), *Myšlenky a spisovatelé* (1914), *Zvony domova* (1916), *Podobizny žen* (1918), *Krajané a sousedé* (1922), *Z času zaživa pohřbených* (1923), *Nosiči pochodní* (1928) a *Duch a národ* (1936).

Novákův zájem však nepoutala jen literární historie. Od počátku své vědecké dráhy se jako literární kritik vyslovoval i k nejživějším otázkám literární přítomnosti. Od mládí se cítil přitahován příkladem Lessingovým — ačkoli se svou vědeckou povahou od německého racionalisty značně lišil. Byla mu však blízká a srozumitelná Lessingova stálá potřeba polemického kontaktu s dobovým myšlenkovým prouděním, vyjádřeným literární produkcí. Z podobného důvodu našel porozumění i pro *Dobrovského* (jemuž věnoval r. 1928 pozoruhodnou monografii) a pro českého následovníka Lessingova *Karla Havlíčka*.

Z moderní české literatury upoutávaly Nováka především ty zjevy, v jejichž díle nacházel nejzřetelnější tvůrčí zápas o vyrovnání s myšlenkovou a duchovní problematikou epochy na přelomu století a doby předválečné. V popředí Novákova zájmu stál proto od počátku F. X. Šalda. Novák se obdivoval jeho esejistickému umění i jeho schopnosti charakterizovat jak jednotlivé typy básnické, tak celé fáze literárního vývoje domácího i cizího

v jejich nejtýpichtějších myšlenkových i tvárných kvalitách. Ztotožňoval se s Šaldovým požadavkem jednoty života a poezie a přijímal ne jeden Šaldův impuls, zejména pokud šlo o přístup k tvorbě básnické generace devadesátých let. Nepřijímal však Šaldovu tehdejší averzi vůči generaci ručovsko-lumírovské a stavěl se pochybovačně k Šaldově metodě kritické intuice, v níž spatřoval nebezpečí subjektivní rozkolísanosti a jednostrannosti kritického soudu.

Jestliže Šalda znamenal Novákovi největší autoritu v oblasti uměnovědného a kritického myšlení, za největší osobnost soudobé slovesné tvorby pokládal *Otokara Březinu*. Byl mu dovršitelem české básnické kultury 19. století, v jeho tvorbě shledával princip nadosobní lyriky a v jeho mystice nacházel příbuznost s českou duchovní reformací. Březinovo dílo mu potvrzovalo, že podstatou dědictví minulosti — tedy národní tradice — není odkaz vlasteneckého vyznavačství, ale posilování mravních jistot a mravních základů národní společnosti. — Etickou inspiraci shledával Novák i v lyrice *Antonína Sovy*. Novákův výklad Sovova básnického vývoje do první světové války patří k nejcennějším pokusům české literární kritiky o postžení vnitřního napětí Sovovy tvorby mezi individualismem básnickým a jeho stálou snahou dobrat se sociálního poslání a společenské funkce svého uměleckého úsilí.

Od r. 1921 působil Novák jako řádný profesor dějin české literatury na brněnské univerzitě. Jako kritik spolupracoval v té době — v letech dvacátých a třicátých — s řadou časopisů, zvláště s Lidovými novinami. Jeho pozornost upoutávaly velké zjevy naší meziválečné literatury; připomeňme aspoň *Ivana Olbrachta* a *Karla Čapka*. Každodenní kritická práce stala se mu jedním z nutných předpokladů k tomu, aby v letech 1936—1939 dovršil svoje největší životní dílo *Přehledné dějiny literatury české*. Výklad dějin naší literatury se mu podařilo dovést až do nejsoučasnejších dnů. Do literárního vývoje zařadil i ústní slovesnost a upřesnil svoji starší periodizaci nové české literatury podle hledisek společenských, kulturních a uměnovědných. Novákova periodizace se stala východiskem i pro naši pozdější literární historiografii.

Při ustavičném kritickém zájmu o naši literární současnost prohlubovalo se v posledních letech života stále zřetelněji Novákovo vědomí principiálního významu tradičních hodnot pro současný život a současnou kulturu národa. Novákovu prvořadou pozornost upoutává nikoli už jen problematika české literatury, ale otázka charakteru, ba samého osudu národa; dokladem toho je například stať *Národ a plémě* z knihy *Duch a národ*. Spolu s českými biology a antropology v ní Novák odmítl nacistické učení o nadřazenosti ras a národů a v přímé polemice s těmito pseudovědeckými teoriemi uvažoval o tom, které znaky skutečně určují pojem národa. Podle Nováka jsou to kvality mravní a duchovní. „Mohou stihnout národ dokonce bolestnější a osudnější rány než sama ztráta jeho vlastního státu“, psal Novák. „Nešťastnější než národ, jenž pozbyl svého státu, jest národ, který ztratil duchovní a mravní obsah svého bytí [. . .]“

Knihy *Duch a národ* obsahuje studie, které jsou z velké části zaměřeny právě k odkrývání těchto hodnot, jež podle Nováka dávají obsah a smysl pojmu národa. Jednou z nich je stať *Duše Brna a jeho kultura slovesná* — úvaha, kterou lze číst jako vyznání Novákova přijatého moravanství a kte-

rá způsobem stejně odborným jako uměleckým odhaluje a charakterizuje genia loci hlavního města moravského i jeho literární život. — Jinou závažnou prací je stať *Po stopách básnického vývoje Jana Nerudy*. Vnější popud k jejímu napsání dalo sice sté výročí Nerudova narození, vnitřním podnětem však bylo Novákovo trvalé vědomí dluhu vůči básníkovi Prostých motivů — dluhu nejen vlastního, ale celé naší literární vědy. A zároveň jako by Nováka stále více lákal návrat k základním hodnotám a jistotám; Neruda k nim patřil zcela nesporně — a stejně k nim patřil Novákovi po celý život i K. H. Mácha. Stať *Mácha vizionář* z r. 1937 je po někdejších Novákových rozboru *Pouti krkonošské* druhým jeho máchovským příspěvkem zásadního významu. Novák viděl Máchu sice v souvislostech evropského romantismu, přesto však jako zjev umělecky zcela osobitý, ba víc — jako básníka po nejedné stránce myšlenkově odvážnějšího, citově hlubšího, než byl Byron, skutečný nebo domnělý Máchův vzor.

Stále živé a naléhavé vědomí aktuálnosti některých tradičních hodnot a funkcí naší literatury vedlo Nováka k tomu, že se ve třicátých letech znovu a znovu vracel zejména k problematice našeho 19. století a kladl si stále častěji otázku funkce a významu české literatury nejen pro kulturní život národa, ale i pro vývoj jeho společenské struktury. Ničemu nebyl Novák tak vzdálen jako názoru, že smysl literatury je v ní samé; právě dějiny českého písemnictví ho poučily, že česká literatura programově plnila — zvláště ve svých vrcholných fázích — úkoly národní a sociální a že tato její funkce nejen neoslabovala, ale naopak znásobovala její účinné umělecké.

Proto když se v roce 1935 obrátil na Nováka F. X. Šalda s návrhem, aby vylíčil z hlediska našeho národního a sociálního vývoje obraz českého básnictví v období ruchovsko-lumírovském, byl Novák k takovému úkolu dokonale připraven. Základní předpoklad mu dala dávná detailní znalost tvorby této generace, k níž měl vztah zčásti odmítavý, z větší části obdivný, vždycky však těsný a znalecký. To se plně projevilo v jeho studii *Ruchovci a lumírovci v bojích proti křivdě a za právo*, vydané r. 1938. Novák zde přesně vystihl, jak se v osmdesátých letech vyvíjelo, prolínalo a křížilo české myšlení národní a sociální, jak stálá touha po odstranění sociálních nerovností byla tlumena obavami z následků sociálního radikalismu a jak sociální citění české se proto často měnilo v sociální utopii. Současně zde Novák na portrétech hlavních představitelů ruchovsko-lumírovské generace prokázal své vytříbené umění literární podobizny — umění, které dodává podnes živosti nejen této studii, ale i *Přehledným dějinám* a některým dalším jeho pracím.

Ideový postoj Novákův, vyjádřený ve studii o ruchovcích a lumírovcích, svědčil o zřejmých sympatiích k sociálně nejprogressivnějším proudům v naší literatuře konce 19. století. Jistě také proto byla studie přijata a příznivě oceněna i naší dobovou kritikou marxistickou, například Juliem Fučíkem, jehož vztah k Novákovi byl jinak vesměs odmítavý.

Toto odmítavé stanovisko pokrokové kritiky vůči Novákovi se vyhranilo a vyhrotilo v letech dvacátých. Vyplynulo především z toho, že Novák se této kritice jevil jako tradicionalista, příliš ulpívající na ideách a uměleckých normách devadesátých let, tedy na normách měšťanské společnosti z doby svého mládí; to mu znemožňovalo hlouběji pronikat do literární

problematiky poválečného období. V té době se také s Novákem nutně rozchází Zdeněk Nejedlý — rovněž tradicionalista, který však na rozdíl od Nováka patřil k iniciátorům výbojů naší poválečné mladé literatury a v tvorbě wolkrovsko-nezvalovské generace našel novou podobu a realizaci „nejlepších tradic našeho národa“.

Je tedy samozřejmě nezbytné, abychom dnes k Novákovu dílu přistupovali kriticky a uvědomovali si jeho dobově společenskou a ideovou základnu. Ale nebylo by jistě správné nepřijímat z Novákova díla to, co nám podnes může sloužit. Jsou to zejména Novákovy práce týkající se autorů 19. století (Máchy, Nerudy, Vrchlického, Čecha a některých dalších), studie o poezii devadesátých let a přelomu století i příslušné partie — ať obecné, ať monografické — z *Přehledných dějin*.

A zaslouží snad připomenutí, že k této živé části Novákova odkazu patří i knížka, jejíž význam přesahuje meze literární problematiky. Je to svazek *Zoufalství a víra*, vydaný po Novákově smrti a obsahující záznam některých jeho rektorských projevů z let 1938 a 1939. Novák v nich dodával akademické obci i celé české veřejnosti odvahy a síly k odporu proti nacistickým znásilňovatelům naší národní svobody. Také tyto projevy dosvědčují, že v Novákově odkaze najdeme hodnoty dosud platné a podnětné.